

8-nji tema: Türkmen Türkçesinde kişi kategorisi (Türkmen dilinde şahs kategoriýasy)

Dersiň maksady:

- ✓ talyplara türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik gurluş aýratynlyklaryny öwretmek;
- ✓ talyplara türkmen diliniň sözlük hazynasyny we semantik aýratynlyklary öwretmek;
- ✓ talyplara türkmen dilinde dürli temelar boýunça öz pikirlerini yzygiderli, logiki taýdan dogry beýan etmekligi öwretmek,
- ✓ talyplara türkmen diliniň dürs ýazuw düzgünlerini öwretmek;
- ✓ olara orfografik taýdan ýalňyşsyz beýan etmegiň tärlerini öwretmek;
- ✓ talyplaryň türkmen dilinde sözleşme medeniýetini we ýazuw endiklerini hem-de başarnyklaryny ösdürmek;
- ✓ dersde türkmen dilini we edebiýatyny oňat öwretmek üçin talyplaryň özara işjeňligini ýola goýmak;
- ✓ türkmen dili we edebiýat sapaklarynda tehnik serişdelerden peýdalanmak;
- ✓ türkmen dili we edebiýaty dersleriniň üsti bilen talyplarda watansöýüjiligi, zähmetsöýerligi, agzybirligi, ahlaklylygy, ynsaplylygy, türkmen milli we dünýä gymmatlyklaryna buýsanç, gözellige söýgi duýgularyny terbiýelemek.

Dersiň wezipeleri:

- talyplaryň türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik başarnyklaryny ösdürmek;
- talyplaryň sözleýiş dilini kämilleşdirmek;
- talyplaryň ýazuw we hatdatlyk endiklerini ösdürmek,
- talyplaryň sözlük üstünde özbaşdak işlerini kämilleşdirmek
- talyplaryň okama we düşünme ukyplaryny ösdürmek;
- talyplaryň gürrüň berme we ýazyp beýanetme endiklerini kämilleşdirmek;
- söz öwrenme endiklerini artdyrmak;
- terjime etme ukyplaryny ösdürmek...

Dersiň görnüşi:

- dilden düşündirme;
- ýazuwdan beýanetme;
- sorag-jogap arkaly berkitme;
- shemaly we tablisaly düşündirme;
- tehniki serişdeler arkaly düşündirme;
- ýumşuň kömegi bilen geçileni gaýtalama...
- öý işi tabşyрма...

Dersiň ýörelgeleri:

- ✚ türkmen filologiýasy baradaky bilimiň mazmuny bilen onuň beýan edilişinin bitewiligini gazanmak,
- ✚ türkmen diliniň beýleki dersler we durmuş bilen baglanyşygyny üpjün etmek;

✚ edeplilik, dogry sözlülük, ynsanperwerlik, yzygiderlilik, sylag-hormat we ýaş aýratynlyklara dogry gelmek.

✚ ders we durmuş, teoriýa we praktika gatnaşygy esasynda olaryň özara baglanyşygyny üpjün etmek...

Dersiň usullary:

- ❖ talyplaryň özbaşdak işleri we ýumuşlary barlag etmek;
- ❖ **ACTIV Studio** we **Power Point** maksatnamalaryndan peýdalanmak,
- ❖ türkmen filologiýasy boýunça öwredilýän temanyň prezentasiýasyny geçirmek,
- ❖ diliň grammatik kategoriýalary bilen baglanyşykly kynçylyklarda „**akyly sagady**“, „**akyly kompas**“ „**akyly şejeräni**“ kömege çagyrmak,
- ❖ talyplaryň arasynda özara pikirlenme minutlaryny geçirmek;
- ❖ talyplaryň logiki yzygiderliligine, subut edijiligine ünsi güýçlendirmek;
- ❖ Dersde düşnükçiligi we aýdyňlygy üpjün etmek...

Dersiň görkezme esbaplary:

- okuw kitaplary,
- gepleşik gollanmalary,
- ýazdyrylan ylmy çeşmeler,
- usuly gollanmalar,
- ses ýazgylary,
- deňişli suratlar,
- tablisalar, çyzgylar,
- sözlükler,
- metbugat maglumatlary.

- ❖ İşlik şekilleri gymyldy-hereketiň bolup geçişiniň real hakykata gatnaşygyny görkezýärler.
- ❖ Hereketiň dürli aýratynlyklaryny bildirmek hem-de dürli grammatik manylary aňlatmak boýunça işlik şekillerini özara aşakdaky ýaly toparlara bölmek bolar:
 - ✓ **1. İşligiň zaman aňladýan we aňlatmaýan şekilleri**
 - ✓ **2. İşligiň şahs aňladýan we aňlatmaýan şekilleri**
 - ✓ **3. İş adyny aňladýan işlik şekilleri**
 - ✓ **4. Atlara baglanýan işlik şekilleri**
 - ✓ **5. İşliklere baglanýan işlik şekilleri**
- ❖ İşligiň zaman aňladýan şekillerine diňe öz goşulmasy arkaly zaman aňlatmaga ukyby bolan öten, häzirki, geljek zaman işlikleri we öten, häzirki, geljek zaman ortak işlikleri degişli bolýar. Bulardan beýleki işlik şekillerine işligiň zamany näbelli şekilleri hem diýilýär. Giň manyda hemme işlikler zaman aňladyp bilýärler.
- ❖ Öz hususy grammatik goşulmasy arkaly zaman aňlatmaýan şekilleriň haýsy zamandadygy sözlemde, ýagny sintaksisiň kömegi bilen anyklanýar. Şahs aňladýan işlik şekillerine öz zzyndan işlik ýöňkemesiniň goşulmalaryny kabul edýän öten, häzirki we nämälim geljek zaman şekilleri, şert, buýruk we isleg-arzuw şekilleri degişlidir.
- ❖ Hereketi ýerine ýetirýäniň haýsy şahsdygy ýöňkeme bilen üýtgän işlikden mälim boýýar. Beýleki şekillerde hereketi ýerine ýetirýäniň kimdigi ýa-da nämedigini sözlemde, ýagny sintaksisiň kömegi bilen anyklanýar.
- ❖ İş adyny aňladýan işlik şekilleri (-mak/-mek, -ma/-me, -yş/-iş, -ýyş/-ýiş, -asy/-esi) gymyldy-hereketi asuda halda, iş prosesine dahylsyz halda atlandyrýar.

- ❖ Bulardan beýleki şekilleriň hemmesi gymyldy-hereketiň bolup geçişiniň dürli aýratynlyklaryny bildirýär. Atlara baglanýan işlik şekillerine ortak işlik şekilleri, zaman şekilleri we atlaşyp bilýän hökmanlyk, hyýal, iş atlary ýaly şekiller degişlidir.
- ❖ İşliklere baglanýan şekillere hal işlikler, -asy/-esi höwes-isleg aňladýan iş ady şekili degişlidir. Agzalan aýratynlyklar işlik şekilleriniň esasy häsiýetleridir. Şeýle-de bolsa söz anyk manysyna sözlemde eýe bolýar.
- ❖ İşligiň hemme şekilleri bolsa asyl, ýasama, goşma, düzme işliklere goşulmak arkaly aňladylýar. Tirkeş işlikler şert, hal işlik, ortak işlikler ýaly belli-belli şekillerde gelip bilýärler.
- ❖ Durnukly şekillerde galyplaşmak ýoly bilen hasyl bolýan tirkeş işliklerden tapawutlanyp, gurluşy taýdan asyl, ýasama, goşma, düzme görnüşdäki işlikler şekil ýasaýjylar bilen sözlemiň talabyna görä gyrađeň, düýp işligiň zzyndan şol bir orundan, bir işlige ýeke biri goşulmak şerti bilen şekillenip bilerler.

Anyk öten zamanda işi haýsy şahsyň ýerine ýetirendigi ýöňkeme goşulmalary arkaly aňladylýar.

Meselem:

- ❖ **Men işledim, işlemedim.**
- ❖ **Sen işlediň, işlemediň.**
- ❖ **Ol işledi, işlemedi.**
- ❖ **Biz işledik, işlemedik.**
- ❖ **Siz işlediňiz, işlemediňiz.**
- ❖ **Olar işlediler, işlemediler.**

İşligiň daş öten zamany hem iş-hereketi ýerine ýetiren şahsy bildirmek üçin öten zamanyň ýöňkeme goşulmalary bilen üýtgeýär.

Meselem:

- ✓ Men okapdym, okamandym.
- ✓ Sen okapdyň, okamandyň.
- ✓ Ol okapdyr, okamandyr.
- ✓ Biz okapdyk, okamandyk.
- ✓ Siz okapdyňyz, okamandyňyz.
- ✓ Olar okapdylar, okamandylar.

Hal işlikleriň we ortak işlikleriň yzyna -myş/-miş habarlyk goşulmasy goşulanda bolsa iş-hereketiň bolan-bolmandygyny başgalardan eşidilendigi bildirilýär.

Meselem:

- ✓ Men gelipmişim,
- ✓ Men gelmänmişim,
- ✓ Men okanmyşym,
- ✓ Men okamanmyşym.

- ✓ Sen gelipmişiň,
- ✓ Sen gelmänmişiň,
- ✓ Sen okanmyşyň,
- ✓ Sen okamanmyşyň.

- ✓ Ol gelipmiş,
- ✓ Ol gelmänmiş,
- ✓ Ol okanmyş,
- ✓ Ol okamanmyş.

- ✓ Biz gelipmişik,
- ✓ Biz gelmänmişik,
- ✓ Biz okanmyşyk,
- ✓ Biz okamanmyşyk.

- ✓ Siz gelipmişiňiz,
- ✓ Siz gelmänmişiňiz,
- ✓ Siz okanmyşyňyz,
- ✓ Siz okamanmyşyňyz.

- ✓ **Olar gelipmişler,**
- ✓ **Olar gelmänmişler,**
- ✓ **Olar okanmyşlar,**
- ✓ **Olar okamanmyşlar.**

Dowamly öten zamanda hem şahs bildirmek üçin öten zamanyň ýöňkeme goşulmalary goşulýar.

Meselem:

- ✓ **Men okaýardym, okamaýardym.**
- ✓ **Sen okaýardyň, okamaýardyň.**
- ✓ **OI okaýardy, okamaýardy.**

- ✓ **Biz okaýardyk, okamaýardyk.**
- ✓ **Siz okaýardyňyz, okamaýardyňyz.**
- ✓ **Olar okaýardylar, okamaýardylar.**